

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Geschenken en waren in premodern Europa: enkele gedachten over de waarde van kostbaarheden uit schatvondsten

Bazelmans, Jos

Citation

Bazelmans, J. (1998). Geschenken en waren in premodern Europa: enkele gedachten over de waarde van kostbaarheden uit schatvondsten. *Leidschrift : Hollandse Bodem*, 13(September), 60-78. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/72906>

Version: Not Applicable (or Unknown)
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/72906>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Geschenken en waren in premodern Europa: enkele gedachten over de waarde van kostbaarheden uit schatvondsten¹

Jos Bazelmans

In 1996 werd op het voormalige eiland Wieringen, bij het buurtschap Westerklijf, een bijzondere archeologische vondst gedaan. In een potje van aardewerk werden sieraden, baren edelmetaal en munten gevonden met een gezamenlijk gewicht van iets meer dan 1700 gram zilver.¹ Op basis van de munten en de samenstelling van de schat kan worden aangenomen dat deze schat rond 850 in de grond is gestopt door een Scandinavische eigenaar. Vergelijkbare schatten komen in Scandinavië en op andere plaatsen waar de Vikingen zich hebben gevestigd veel voor, maar dit is het eerste voorbeeld van een dergelijke schat in Nederland. In de meeste gevallen worden deze schatten gezien als uit veiligheidsoverwegingen verborgen rijkdom die op ieder gewenst moment weer ingezet kon worden in het sociaal-politieke en economische verkeer. Uit verhalende bronnen uit de Scandinavische wereld weten we echter dat schatten soms ook werden verborgen met het oog op het hiernamaals. We stuiten hier op een probleem dat zich voordoet bij de interpretatie van vrijwel alle schatten die bekend zijn uit de Europese pre- of protohistorie: vormen de schatten verborgen vermogen dat later weer kon worden geborgen of zijn het offers die nooit meer deel uit mochten maken van de uitwisseling tussen mensen? In dit artikel zal ik geen antwoord geven op deze vraag maar zal ik ingaan op de betekenis die de geofferde of verborgen kostbaarheden hadden voordat ze al dan niet definitief uit circulatie werden genomen.

Als exponenten van onze moderne beschouwingwijze zijn archeologen geneigd deze betekenis te omschrijven óf in economisch-monetaire óf in sociaal-kosmologische termen. Omdat er in de moderne samenleving een sterke conceptuele spanning bestaat tussen een object als koopwaar en als geschenk is het onmogelijk gebleken om tegelijkertijd aandacht te besteden aan kostbaarheden als objecten waarmee men op de meest voordelige wijze iets kan kopen en als objecten waarmee men vorm kan geven aan duurzame relaties met andere mensen en met bovennatuurlijke entiteiten. In deze bijdrage wil ik echter laten zien dat beide betekenissen in het premoderne Europa heel goed

samengingen. Ik doe dat aan de hand van een taalkundig-historische analyse van een aantal begrippen die in onze economie een centrale rol spelen: prijs, *value* en waarde. Dit inzicht maakt het noodzakelijk om ons te bezinnen op het grote verschil in betekenis tussen vroegmiddeleeuws en modern geld. Daarnaast biedt het ons de mogelijkheid om eerstgenoemde vraag naar het motief voor het verbergen van een schat beter te formuleren.

De interpretatie van pre- en protohistorische schatvondsten

In de interpretatie van pre- en protohistorische schatvondsten kunnen we ruwweg twee tradities onderscheiden: een continentaal-Europese en een Anglo-Amerikaanse en Deense traditie.³ In de continentaal-Europese traditie speelt het onderscheid tussen sacrale en profane schatvondsten een centrale rol, respectievelijk ‘offergaven voor bovennatuurlijke krachten of toerusting van de doden voor het hiernamaals’ (*Votivdepots*) en ‘deposities van vermogen uit veiligheidsoverwegingen’ (*Versteckdepots*).⁴ In de toewijzing van schatvondsten tot één van beide groepen is men over het algemeen terughoudend. Immers, van veel losse of depotvondsten zijn gegevens over samenstelling, toestand, maar vooral over vondstcontext niet of onvoldoende bekend. Meestal kiest men echter voor de tweede optie en interpreteert men schatvondsten als *Versteckfunde* en wijst men ze toe aan al dan niet historisch gedocumenteerde perioden van onrust. Dit doet echter de vraag rijzen: wat verstaat men eigenlijk onder het verzamelde vermogen dat in deze schatten is ondergebracht. Dat wil zeggen, hoe hebben deze objecten gecirculeerd voordat ze werden verborgen en waarin onderscheidt zich dit vermogen van de grotendeels gelijksoortige kostbaarheden die deel uitmaken van sacrale schatten? Hoewel men door het werk van historici op de hoogte is van de mogelijkheid dat de schatten kunnen hebben gecirculeerd als geschenken,⁵ lijkt men ze vooral te duiden in termen van hun monetaire waarde, dat wil zeggen in termen van hun rol in de berekende uitruil van goederen. De veelsoortige objecten die deel uitmaken van profane en sacrale schatten (munten, medaillons, sieraden, tafelwaar, wapens, baren en versneden zilveren en gouden voorwerpen) vormen in die zin dan ook een uniforme categorie omdat ze alle te reduceren zijn tot metalen die ieder een op hun zeldzaamheid gebaseerde, intrinsieke of natuurlijke waarde hebben en waaruit in principe alle genoemde objecten naar de mode van de dag weer opnieuw gemaakt kunnen worden. In haar nadruk op de handelswaarde van objecten laat de continentaal-Europese archeologie, zoals we nog zullen zien, een betrekkelijk naïef perspectief zien op

niet-moderne vormen van uitwisseling en op de betekenis die genoemde objecten in het verleden hebben gehad.

Tot in de jaren zestig onderscheidt het Anglo-Amerikaanse onderzoek zich niet wezenlijk van het continentaal-Europese en werden schatvondsten vooral gezien als in tijden van onrust verstopte kostbaarheden. In de Scandinavische archeologie lag de situatie oorspronkelijk anders omdat men op basis van middeleeuwse literaire en oudere iconografische bronnen al besef had van de rol die geschenken aan bovennatuurlijke krachten in pre-christelijke samenlevingen speelden. Met de introductie in de jaren zeventig in de Anglo-Amerikaanse en Deense archeologie van een op de sociale wetenschappen geïnspireerd perspectief (men spreekt in dit verband van de 'processuele archeologie') werd men zich bewust van de antropologische studie van uitwisseling.⁶ Voor processuele archeologen hadden de kostbare objecten uit depots oorspronkelijk gecirculeerd in rituele, niet-commerciële netwerken van geschenkenuitwisseling waarin zowel mensen als bovennatuurlijke entiteiten waren betrokken. De utiliteit van deze vaak competitieve systemen van uitwisseling lag in de sociaal-politieke mogelijkheden ervan: participatie in netwerken van rituele uitwisseling van kostbaarheden bood vooruitzichten om ten koste van andere participanten te komen tot een verhoging van persoonlijk prestige, een soort niet-kapitalistische vorm van winst. Votiefdepots vormden een belangrijke structurele component van dergelijke uitwisselingssystemen omdat het uit circulatie nemen van kostbaarheden -men spreekt meestal over prestigegoederen- schaarste creëert waardoor het aanbod aan kostbaarheden voor potentiële rivalen afneemt.⁷

Recentelijk is de Anglo-Amerikaanse en Deense archeologie in een ander vaarwater terecht gekomen en is de processuele archeologie in het algemeen en haar beschrijving en verklaring van pre- en protohistorische systemen van uitwisseling onder vuur komen te liggen. Relevant zijn hier drie kritiekpunten. In de eerste plaats zien we in de exclusieve nadruk op het gebruik van objecten van uitwisseling als symbolisch kapitaal een expressie van het idee dat ieder mens in wezen een *homo economicus* is. Het is echter de vraag in hoeverre uitwisselingsgedrag uitsluitend gemotiveerd wordt door economische of sociaal-politieke calculatie en optimalisering, zeker als we spreken over participatie in rituele vormen van uitwisseling.⁸

In de tweede plaats wordt geen aandacht besteed aan de betekenis van objecten die als prestigegoed fungeren.⁹ Men geeft geen antwoord op de vraag: waarom deze objecten? In deze bijdrage zal ik proberen aan te geven dat er een relatie is tussen de specifieke objecten van uitwisseling en de subjectiviteit van participanten.¹⁰ Veel zogenaamde prestigegoederen hebben te maken met het lichaam (kleding, wapens en sieraden) en met de op de persoon gecentreerde sociale ruimte van geritualiseerd, collectief drinken, jagen en rijden. Ze moeten daarom in verband gebracht worden met de totstandkoming van de persoonlijke identiteit in uitwisseling.

In de derde en laatste plaats zien we in processuele studies van pre- en protohistorische uitwisseling een vrijwel exclusieve aandacht voor de herschikking van objecten tussen mensen in de vorm van geschenken terwijl objecten ook gecirculeerd hebben als koop- of handelswaar. Hier dringt zich dezelfde vraag op als voor de continentaal-Europese archeologie: wat hebben geschenken en waren met elkaar te maken en wat is de betekenis en rol van geld?

Geschenken en waren

Sinds de studies van Bronislaw Malinowski en Marcel Mauss, beide gepubliceerd in de eerste helft van de jaren twintig, neemt de antropologie van niet-kapitalistische economieën een zelfstandige plaats in ten opzichte van de studie van de kapitalistische economie.¹¹ De zelfstandigheid van het economisch-antropologische studieveld wordt gewaarborgd door het onderscheid dat algemeen wordt gemaakt tussen de ruil van waren enerzijds en de uitwisseling van geschenken anderzijds. Kort gezegd spreekt men over respectievelijk een uitwisseling van vervreembare objecten tussen mensen die in principe vreemden zijn en van een uitwisseling van onvervreembare objecten tussen mensen die zich bevinden in een staat van wederzijdse afhankelijkheid.¹² De ruil van waren is de dominante vorm van uitwisseling in kapitalistische samenlevingen en het onderwerp van studie van de economische wetenschap en de uitwisseling van geschenken is de dominante vorm van uitwisseling in niet-kapitalistische samenlevingen en het onderwerp van studie van de antropologie.

Hoewel er in de antropologie een sterke tendens is de genoemde modaliteiten van uitwisseling als antithetisch te zien, bestaat er bij belangrijke theoretici het idee dat er iets is wat beide verbindt. Voor Mauss en Lévi-Strauss gaat het om twee varianten van één fundamenteel principe, namelijk wederkerigheid, terwijl in de Anglo-Amerikaanse antropologie, die teruggaat op

Malinowski, wordt gesteld dat in beide vormen van uitwisseling berekening een belangrijke rol speelt.¹³ Ook in de huidige antropologische discussie speelt de relativering van het contrast een grote rol. Cultuur-filosofisch geïnspireerde kritiek stelt dat het contrast tussen beide uitwisselingsvormen een voorbeeld is van een beschouwingswijze waarin de westers-kapitalistische samenleving wordt vergeleken met een *gegeneraliseerde* ander en dit heeft een versterkte stereotypering van beide tot gevolg. Etnografische variatie in vormen van uitwisseling werd vroeger daarom nogal eens verwaarloosd. Gevoelig voor het probleem van stereotypen, zien we in recente etnografische studies van niet-moderne samenlevingen aandacht voor relaties van uitwisseling waarin waren of warenachtige producten een rol spelen, en niet alleen als gevolg van kapitalistische penetratie. Ook etnografisch onderzoek van moderne vormen van uitwisseling is in dit verband interessant: geconstateerd is dat in veel ruilrelaties de partners geen vreemden zijn maar dat het sociale aspect wel degelijk een rol speelt en dat de uitwisseling van geschenken in kapitalistische samenlevingen een belangrijker rol speelt dan gewoonlijk wordt aangenomen. Opmerkelijk is echter dat moderne geschenken juist niet voldoen aan de bovengenoemde definitie: participanten doen in de moderne samenleving echt afstand van hun geschenk terwijl in niet-moderne samenlevingen de schenker altijd een claim houdt op hetgeen hij schenkt.¹⁴ Met andere woorden, het moderne geschenk is niet onvervreemdbaar, maar vervreemdbaar, een noodzakelijke voorwaarde om het geschenk te onderscheiden van leningen en gemeenschappelijk bezit! De antropoloog Jonathan Parry stelt dan ook dat het echte geschenk, dat wil zeggen het belangeloze, want vervreembare geschenk, een modern fenomeen is, dat is ontstaan samen met vormen van uitwisseling die geregeerd worden door berekening en eigenbelang.¹⁵

Paradoxaal genoeg wordt door dit etnografisch onderzoek van moderne vormen van geschenkenuitwisseling dus juist het bijzondere karakter van kapitalistische samenlevingen benadrukt. Er bestaat in deze samenlevingen een spanning tussen markt- en persoonlijke relaties die niet eigen is aan niet-kapitalistische samenlevingen. Het is daarom goed mogelijk dat de wetenschappelijke opvatting dat de uitwisseling van geschenken en de ruil van waren als antithesen moeten worden beschouwd een weerspiegeling vormt van de conceptuele spanning tussen beide uitwisselingsvormen in de moderne ideologie. Exemplarisch is in dit verband de revolutionaire rol die door spraakmakende wetenschappers (b.v. Marx en Simmel) wordt toegekend aan

geld, het medium van uitwisseling in de sfeer van de warenruil.¹⁶ Geld zou door haar inwisselbare en onpersoonlijke karakter per definitie een verwoestende werking hebben op sociale relaties en op culturele waarden. Geld verandert de eersten in door berekening geregeerde instrumentele banden en vervangt de laatsten door materialistische motieven. De antropologen Maurice Bloch en Jonathan Parry hebben er echter op gewezen dat daar waar de economie 'is not seen as a separate and amoral domain, where the economy is "embedded" in society and subject to its moral laws, monetary relations are rather unlikely to be represented as the antithesis of bonds of kinship and friendship, and there is consequently nothing inappropriate about making gifts of money to cement such bonds'.¹⁷ Geld ligt volgens hen dus niet aan de basis van een wereldvisie maar een bestaande wereldvisie ligt aan de basis van specifieke voorstellingen van wat geld is. Wat geld betekent wordt met andere woorden bepaald door de situatie, en niet omgekeerd. Voor een goed begrip van geld moeten we daarom kijken naar de specifieke structuur en werking van het totale systeem van uitwisselingen en naar de plaats van geld daarbinnen.

Vergelijkend antropologisch onderzoek, zo stellen Bloch en Parry, wijst erop dat het totale systeem van uitwisselingen altijd een specifieke articulatie laat zien van een sfeer van korte-termijn uitwisseling, het domein van het individu en zijn op acquisitie gericht gedrag, en een sfeer van lange-termijn uitwisseling, het domein waar men zich richt op de reproductie van een boven-individuele maatschappelijke orde. In niet-geseculariseerde samenlevingen omvat die laatste orde naast mensen ook bovennatuurlijke entiteiten zoals voorouders, geesten en goden. In de kapitalistische wereld is het verschil tussen beide sferen, zoals we hebben gezien, ideologisch geladen en de conversie tussen beide sferen problematisch maar in andere samenlevingen moet volgens Bloch en Parry de articulatie van beide en de rol van geld in en tussen beide sferen object van onderzoek zijn. Ik wil in deze bijdrage daarom dieper ingaan op de verschillende vormen van uitwisseling in westerse samenlevingen voor de opkomst van het industrieel kapitalisme en ik doe dat aan de hand van een taalkundig-historische analyse van een aantal begrippen die in het Frans, Duits, Nederlands en Engels een belangrijke rol spelen in het moderne economische veld: prijs, *value* en waarde. Zoals we zullen zien, suggereert het veelduidige karakter van deze begrippen namelijk dat de kloof tussen beide sferen van uitwisseling vroeger misschien wel niet zo groot was als tegenwoordig wordt verondersteld. Tevens zullen we zien dat het pre-moderne geld niet uitsluitend in monetaire termen is te

beschrijven, maar dat het juist bij uitstek geschikt was om in beidē sferen te circuleren.

Prijs, *value* en waarde

Prijs

Het eerste woord dat ik onder de loupe wil nemen, is prijs (*prix, price, Preis*), een begrip dat zowel in de bespiegelingen van de participanten als de theoretici van de moderne markt een vooraanstaande rol speelt. Volgens Van Dale is prijs ‘het bedrag dat in ruil voor het leveren van een zaak of het verrichten van een dienst gevraagd of geboden, ontvangen of besteed wordt’. Prijs is in dit verband ook de schriftelijke notering van genoemd bedrag. Intrigerend is echter dat prijs ook kan worden gebruikt in de betekenis van ‘eerbewijs’ of ‘loftuiting’, maar het gaat hier om een verouderde betekenis waarover we in het historische Woordenboek der Nederlandsche Taal (WNT), dat een beschrijving geeft van het Nederlands in de periode 1500 tot 1921, meer vinden. In het WNT vinden we beide betekenissen van prijs, maar daarnaast wordt prijs hier in aansluiting op de tweede betekenis gedefinieerd als ‘gewaardeerdheid’ en ‘roem’. Historische woordenboeken voor het Nederlands, Engels en Duits leren ons dat prijs, *price* en *Preis* hun oorsprong vinden in een twaalfde eeuwse ontlening van het Oudfranse *pris*. Het Middelenlengse *pris* ‘had all the OF. [Old French] senses “price, value, or honour, prize, praise”¹⁸ en in het Middeleeuwse Duits ‘[geht] Preis mit *preisen* zunächst auf den inneren wert und vorzug, sowie auf die öffentliche anerkennung und verkündigung desselben; oft verbunden mit den sinverwandten *lob, ehre, [und] ruhm*’.¹⁹ Het Latijnse *pretium* dat aan het Oudfranse *pris* ten grondslag ligt, is sterk monetair van betekenis: naast het bedrag in koop en verkoop, staat het voor beloning, vergoeding, compensatie, losgeld en steekpenning. Maar ook hier wordt het gebruikt in de betekenis van *aestimatio* en *dignitas* of *honor*; significant is de tegenstelling die gecreëerd wordt in frasen tussen *pretium* en *odium*. En *in pretio esse* betekent waarden of prijzen.

In alle genoemde moderne talen hebben de equivalenten voor prijs hun betekenis in de zin van ‘eer’ en ‘waardering’ verloren, soms is deze verzelfstandigd in verwante begrippen, zoals in het Engels in *prize* en *praise*. In

alle genoemde talen heeft de verwante werkwoordsvorm (*praise* (maar niet het werkwoord *price*), *preisen* en prijzen) de tweede betekenis duidelijk behouden. Prijzen betekent volgens Van Dale niet alleen 'van een prijsaanduiding voorzien' of 'op waarde of hoedanigheid schatten, taxeren, keuren, waarderen', maar ook 'gunstig, met lof spreken over, loven, roemen'.²⁰

Value

Value (of *valeur*) is het tweede woord dat ik hier wil bespreken. In grote lijnen zijn drie betekenissen te onderscheiden. In de eerste plaats de nieuwere, door de filosofie gepopulariseerde betekenis van datgene wat in een maatschappij in een bepaalde periode als goed, waar of mooi wordt beschouwd op moreel, godsdienstig, ideëel, cultureel, sociaal, esthetisch of filosofisch terrein en dat als een standaard fungeert (vergelijk waarde in de zegswijze normen en waarden). Voor een goed begrip van *value* in deze moderne betekenis, zo stelt de Franse socioloog Louis Dumont,²¹ is het belangrijk om te beseffen dat in de moderne wereld, en vooral in de moderne wetenschap, sprake is van een scherpe scheiding tussen 'wat is' en 'wat behoort te zijn': '[t]hus value designates something different from being, and something which, while the scientifically true is universal, is eminently variable with the social environment, and even within a given society (...)'.²² In niet-moderne samenlevingen daarentegen vallen *is* en *ought* samen en zijn de natuurlijke, de sociale en de religieuze orde der dingen congruent: opvattingen en gebruiken zijn gemodelleerd naar de cosmologische principes van het leven en de wereld. En om deze band tussen het cognitief-existentiële en het normatieve te herstellen introduceert Dumont het begrip *idée-valeur* of *valeur-idée*. Dit begrip moet de antropoloog ervan doordringen dat in niet-moderne samenlevingen de waarden van mensen onlosmakelijk verbonden zijn met hun ideeën.²³

In zijn artikel brengt Dumont voornoemde betekenis van *value* ook in verband met de meest gangbare betekenis van *value*, de tweede betekenis die ik hier bespreek: de grootte van de materiële of geldelijke betekenis die aan een object wordt toegekend omdat het in economische zin als het equivalent wordt beschouwd van een ander object (*value* als synoniem van prijs). In aansluiting op een studie van André Iteanu over uitwisseling bij de Orokaiva van Papua Nieuw Guinea stelt Dumont dat de verhouding tussen Melanesisch geld -schelpen- en modern geld homolog is aan de relatie in het moderne denken tussen waarde in de eerstgenoemde, meer algemene betekenis (d.w.z. waarde in haar morele en

metafysische betekenis) en waarde in laatstgenoemde, beperkte, economische betekenis. Melanesisch geld heeft geen of niet uitsluitend een economische waarde, maar een absolute waarde omdat het geld niet alleen een rol speelt in de relaties tussen mensen onderling maar ook in de relaties met bovennatuurlijke entiteiten, de doden of de voorouders, en uiteindelijk aan deze relaties ook zijn waarde ontleent. De relaties met bovennatuurlijke entiteiten zijn bepalend voor de menselijke samenleving en vormen het omvattende, transcendentale kader van de sociale organisatie. We verkeren hier in een wereld waar de relaties tussen mensen, inclusief de voorouders, de relaties met objecten bepalen (objecten en relaties van uitwisseling vormen met andere woorden een *idée-valeur*) terwijl in de wereld van het moderne geld de intermenselijke relaties beschouwd worden vanuit het perspectief van de relaties van mensen tot objecten (objecten en relaties van uitwisseling zijn slechts *idée*).²⁴

Voor de derde en laatste betekenis van het woord *value* is het nodig om ons te verdiepen in de etymologie van het woord. Aan de oorsprong van het woord ligt uiteraard het Latijnse werkwoord *valere* ten grondslag. *Valere* werd niet alleen gebruikt in de hierboven genoemde tweede betekenis, 'gelijk in waarde zijn' en 'waard zijn', d.w.z. uitgedrukt in geld, maar ook 'fysiek sterk zijn, kracht hebben, gezond zijn, in staat zijn, politieke of militaire macht bezitten, bereiken, invloed hebben'. Via het dertiende eeuwse Oudfranse *value*, afgeleid van *valoir*, 'van waarde zijn', doet *value* haar intrede in het Engels waar het lange tijd, tot in de zeventiende eeuw, 'worth or worthiness (of persons) in respect of rank or personal qualities' of 'worth or efficacy in combat or warfare, manliness, valour'²⁵ betekent.²⁶ In het Engels is deze betekenis verzelfstandigd tot *valour*; in het Frans betekent *valeur* nog steeds ook dapperheid of moed. Zoals bij de bespreking van prijs zien we dat *value* oorspronkelijk en tot in de vroegmoderne tijd niet alleen betrekking had op de sfeer van warenruil maar ook op een niet-commerciële sfeer waar eer en roem centraal stonden. Een beschouwing van het derde begrip, waarde, stelt ons in staat om aan te geven hoe ook in deze laatste sfeer uitwisseling, maar dan van geschenken, een centrale rol speelde.

Waarde

Als derde en laatste woord bespreek ik hier waarde (*Wert*). Het begrip waarde speelt in onze moderne economie een grote rol. In Van Dale vinden we als

belangrijkste betekenis van waarde de grootte van de materiële of geldelijke betekenis die aan een object wordt toegekend omdat het in economische zin als het equivalent wordt beschouwd van een ander object (waarde als synoniem van prijs en van *value* in de tweede betekenis van het woord). Op de vrije markt kan het object voor dat van gelijke waarde worden geruild. Het van waarde afgeleide waarden betekent in dit verband het schatten van genoemde materiële of geldelijke waarde. Volgens Van Dale staat waarde echter niet alleen voor voornoemde grootte die in een samenspel van vraag en aanbod wordt bepaald, maar ook voor 'betekenis door gehalte'. Deze betekenis heeft enerzijds betrekking op stoffelijk gehalte, bijvoorbeeld aan goud of zilver, maar anderzijds op innerlijk gehalte zoals bedoeld in uitdrukkingen zoals 'ieder in zijn waarde laten', 'iemand op de juiste waarde schatten' en 'waarde aan iets hechten'. Waarde gebaseerd op stoffelijk gehalte is uiteraard van groot belang op de vrije markt. Waarde daarentegen, als de grootte van de betekenis van iets of iemand door innerlijk gehalte, kunnen we echter zeker niet tot het economisch idioom rekenen. Van Dale kan ons bij een nadere precisering van deze laatste betekenis echter weinig verder helpen. Dat is niet zo vreemd want het gaat hier om een verouderde betekenis, zoals blijkt uit het Woordenboek der Nederlandsche Taal. In de hierboven genoemde uitdrukkingen heeft waarde, zo lezen we in het WNT, betrekking op de kwaliteiten waardoor een zaak zich in fysiek-esthetisch opzicht van andere onderscheidt, of op het aanzien dat iemand heeft, of de achting die hem verschuldigd is, op grond van kwaliteiten die in de samenleving worden hooggeacht. Iets van waarde is mooi, voortreffelijk of uitmuntend, of iemand van waarde wordt geëerd of geacht, of heeft een goede naam. Meer of minder verouderde frasen zoals 'in waarde zijn', 'in waarde houden' (of 'hebben' of 'bewaren') en 'in waarde nemen', die betrekking kunnen hebben op een zaak of een persoon, betekenen respectievelijk 'geacht worden' of 'in hoog aanzien staan', 'eren' of 'in ere houden' en 'tot aanzien brengen' of 'verheffen'. Significant is ook de in het WNT genoemde uitdrukking '[iemand] in waarde doen', dat wil zeggen 'een persoon eerbied betuigen'. De betekenis van waarde als innerlijk gehalte is in het moderne Nederlands nog wel duidelijk vertegenwoordigd in van waarde afgeleide woorden zoals waarden, waarderend, waardering en waardig. Dit blijkt uit uitdrukkingen zoals 'iets in iemand waarden', 'waardierend over iemand spreken', 'waardering voor iets tonen' en 'iemand waardig ontvangen'.

Zoals bij prijs en *value* zien we dat waarde oorspronkelijk op twee sferen betrekking heeft die in onze moderne beschouwingswijze weinig met elkaar te

maken hebben of zelfs uitdrukkelijk van elkaar gescheiden worden en dat is ook aan de recente betekenisvernaauwing van waarde tot materiële of geldelijke betekenis af te lezen. Aan de hand van de geschiedenis van het begrip waarde is het mogelijk om de waardigheid van een persoon ook in relatie te brengen tot objecten van uitwisseling. Zo is een equivalentie van waarde en geschenken op te maken uit enkele verzen uit het Middelnederlandse *Walewein ende Keye*:

*Die coninc hilt gestadelike
viertien nacht hof, ende droech crone,
ende gaf menege gichte scone.
Hi gichte elken here dore das
nadien dat hi waerd was.²⁷*

Ik zal hieronder aan de hand van het Oudengelse gedicht *Beowulf* dieper ingaan op de equivalentie van geschenken en waarde aan de hand van de betekenis van de begrippen *weorð* en *weorðian*, beide etymologisch nauw verwant met waarde en waarden.

Hoewel *weorð* en *weorðian* zoals prijs en *value* ook gebruikt kunnen worden in verwijzing naar ruilwaarde of monetaire waarde, is het vooral voor de adellijke persoon belangrijke *weorð* ook synoniem met kostbare geschenken.²⁸ Van belang zijn in dit verband de passages uit de *Beowulf* die betrekking hebben op de aankomst van Beowulf in het land van de Denen waar hij het monster Grendel wil bestrijden. Als de kustwacht van de Deense koning Hroðgar Beowulf en zijn mannen aan land ziet komen, zegt hij, en ik vertaal heel letterlijk:

Nooit zag ik grotere
krijger op aarde / dan onder jullie is,
man in wapens. / Dit is geen gewone krijger-volgingel
door wapens waardig gemaakt (*wæpnum geweorðad*) /
- mag zijn uiterlijk hem niet verloochenen,
zijn onvergelykelyk voorkomen!²⁹

Ook Wulfgar, de naaste volgingel van Hroðgar die Beowulf en zijn mannen buiten de koningszaal te woord staat, is onder de indruk, niet alleen van Beowulf, maar van zijn hele gevolg: 'Nooit zag ik vreemden // zovele mannen /

moediger in voorkomen'.³⁰ Hij geeft Hroðgar dan ook het advies ze te woord te staan:

Zij door wapenrusting / waardig schijnen (*wyrðe þinceað*)
van de achting van krijgers / voorwaar de leider is machtig,
die de krijgers / naar hier leidde.³¹

In deze drie passages worden het uiterlijk van Beowulf en zijn mannen als krijger, hun waardigheid en de verwachtingen die de Denen koesteren over hun krijgshaftige kwaliteiten met elkaar in verband gebracht.³² De kostbare wapens en sieraden die de krijger-volging draagt en die hij alleen van zijn heer gekregen of in de strijd verworven kan hebben, vormen voor de beschouwer de belichaming van de kwaliteiten die de krijger als erfgenaam van zijn adellijke voorouders van nature eigen zijn, of van de bewonderenswaardige en roemvolle daden die hij heeft verricht. Enerzijds zijn kostbaarheden de tekens waarmee een heer de inherente waardigheid (dat is *weorð*) van zijn krijger-volging zichtbaar heeft gemaakt; anderzijds zijn ze de beloning voor de krijger-volging die zich waardig heeft gedragen door heldhaftige daden te verrichten. *Weorð* is dan ook niet alleen letterlijk te vertalen als waarde maar ook als 'beeld' (*appearance*) en, liever, als 'reputatie' (*image!*). *Geweorðod* (het voltooid deelwoord van *weorðian*), 'gesierd', 'geëerd' én 'begiftigd' wordt de ontvanger en drager van kostbare wapens, maliënkolder en hals- en armringen. Hoewel je hier zou kunnen spreken van kostbaarheden als een *teken* van de inherente of bewezen waardigheid van de persoon, is het zorgvuldiger vast te stellen dat schatten en 'waarde/beeld/reputatie' eigenlijk inwisselbaar zijn. Op basis van zijn deugden en daden heeft de krijger recht op vererende kostbaarheden, maar de kostbaarheden die hij bezit maken hem ook tot een geëerd man die zeker waardig zal zijn, ook al is dat de beschouwer niet meteen duidelijk op basis van zijn verrichtingen. Hij die een kostbaarheid krijgt of door strijd verwerft, wordt geëerd, maar ook de kwaliteit van een kostbaarheid die aan een waardig krijger wordt geschonken of door hem in de strijd wordt veroverd, wordt vergroot. Zoals adellijke kwaliteiten kunnen kostbaarheden nooit los gezien worden van de mensen die in het verleden deze objecten hebben gedragen, en daarmee van de voorouders. Kostbare objecten, en ook het gemunte of ongemunte goud en zilver waarin ze kunnen worden omgesmolten, zijn dus eigenlijk voorouderlijk. Uiteindelijk, zo blijkt uit de *Beowulf*, stammen kostbaarheden en adellijke kwaliteiten van de christelijke God. Zoals op basis van de overwegingen van

Bloch en Parry kon worden verondersteld, wordt in het gedicht de betekenis van de objecten van uitwisseling, inclusief geld, bepaald door de plaats van deze objecten in een geheel van uitwisselingsrelaties tussen mensen onderling maar ook tussen mensen en de voorouders en God.³³

Op basis van bovenstaand overzicht van de moderne en pre-moderne betekenissen van prijs, *value* en waarde kunnen we een aantal interessante conclusies trekken. In de eerste plaats dat alle begrippen niet alleen nu maar van oudsher ook betrekking hebben op ruilwaarde en monetaire waarde, een betekenis die nu veelal dominant is. In de tweede plaats verwijzen alle begrippen ook naar een veld van betekenissen die tegenwoordig met ruil of koop en verkoop weinig of niets te maken hebben, namelijk naar eer, lof en roem; naar fysieke en krijgshaftige kwaliteiten en naar eerbetoon en lofuiting. We hebben tegenwoordig de neiging om het laatste vooral in de vorm van woorden te zien, maar het ging hier vroeger, zoals we uit middeleeuwse teksten zoals de *Beowulf* kunnen opmaken, zeker ook om *geschenken* die het uiterlijk sieren. In de woorden prijs, *value* en waarde komen dus twee vormen van uitwisseling samen die door antropologen en archeologen altijd strikt gescheiden zijn. In de derde plaats wijst de betekenisontwikkeling van genoemde woorden op het incompatibel worden van beide velden van betekenissen.³⁴ Dit bevestigt het in de derde paragraaf besproken idee dat de ontwikkeling van het moderne kapitalisme een strikte scheiding teweeg heeft gebracht tussen een sfeer van korte-termijn uitwisseling, het domein van het individu en zijn op acquisitie gericht gedrag, en een sfeer van lange-termijn uitwisseling, het domein waar men zich richt op de reproductie van een boven-individuele maatschappelijke orde. Het in het begin van dit artikel besproken contrast tussen verstopt vermogen en geofferde gaven, en tussen waar en geschenk is een exponent van deze scheiding. Het contrast dient daarom bij de analyse van schatvondsten als onbruikbaar aan de kant gezet te worden. Eigenlijk verdient het slechts aandacht als onderwerp van wetenschapshistorische bespiegelingen.

Bovenstaande analyse, waarin we tot de constatering zijn gekomen dat waren en geschenken in het premoderne Europa alles met elkaar te maken hadden, dwingt ons te onderzoeken hoe beide sferen op elkaar betrokken waren. Dat is wat ik kort ter afsluiting van dit artikel wil doen door aan de hand van de *Beowulf* in te gaan op de vroegmiddeleeuwse betekenis van geld.³⁵ Geld, in de vorm van gemunt en ongemunt goud en zilver, speelde namelijk in beide sferen een vooraanstaande rol en maakte conversie van de ene sfeer naar de andere

sfeer mogelijk. Eerst is het echter nodig om kort stil te staan bij de etnografie van de 'Are'Are van de Solomon-eilanden en bij de rol die schelpgeld speelt in deze samenleving.³⁶

De temporaliteit en converteerbaarheid van 'beeld'

Het is gebruikelijk bij een begrafenis van een grote man of *big man* bij de 'Are'Are dat de voormalige uitwisselingspartners van de overledene een hoeveelheid schelpgeld aan het ritueel bijdragen. Dit schelpgeld heeft, zoals ook bij de al eerder genoemde Orokaiva, in alles het karakter van een *idée-valeur* daar het direct in verband wordt gebracht met de voorouders: geld wordt namelijk gezien als voorouderlijk 'beeld', een menselijke kwaliteit die tot op zekere hoogte kan worden vergeleken met *weorð*. De samengebrachte hoeveelheid schelpgeld, die tentoongesteld wordt op een verhoogd platform en door de ceremonie-meester publiekelijk bekend wordt gemaakt, dient niet alleen om de transitie te bewerkstelligen van overledene tot voorouder maar ook om de overledene in zijn grootste glorie voor te stellen. Opmerkelijk is echter dat de bijeengebrachte hoeveelheid schelpgeld na de begrafenis wordt verdeeld onder de participanten. Volgens de antropoloog die deze samenleving uitvoerig heeft beschreven is hier sprake van een opgaan van de overledene in het geanonimiseerde voorouderlijke geld. Vergelijken we hiermee de beschrijving in de *Beowulf* van met waarde of beeld geassocieerde kostbaarheden dan vallen een aantal verschillen en overeenkomsten op.

In de *Beowulf* geven de belangrijkste personages uitdrukking aan een geprononceerd zelfbesef zoals uitgedrukt in de *weorð* van een persoon. Mogelijk is dit zelfbesef vergelijkbaar met dat van de *big man* bij de 'Are'are. Een belangrijk verschil is echter dat de hoofdpersonen in de *Beowulf* een sterke ambitie tonen om ook na de dood onder de eigen naam voort te blijven leven. Men probeert ervoor te zorgen dat mensen in een groot gebied nog lange tijd de herinnering levend houden. Deze herinnering wordt verankerd in de objecten van uitwisseling die door de persoon zijn gebruikt en in de objecten uit de gebouwde omgeving -burgen, grafheuvels- die met hem zijn geassocieerd. Het lijkt er dus op dat er in het geval van de *Beowulf* geen sprake is van een anonimisering van waarde zoals samengebracht in het leven, zoals in het uiteenvallen direct na de dood van 'beeld' in de circulatie van 'Are'are schelpgeld. Dit verschil tussen de *Beowulf* en de 'Are'are kan echter worden gerelativeerd. In de eerste plaats is het opvallend dat we van de objecten van uitwisseling die in de *Beowulf* een rol

spelen weinig leren over hun geschiedenis. Meestal gaat deze niet verder terug dan twee generaties. Daarenboven worden deze objecten vaak alleen maar als erfstukken aangeduid, een aanduiding die toch een zekere anonimiteit suggereert. In de tweede plaats moeten we oog hebben voor de rol die kleine gouden ringen, gemunt en ongemunt goud en *ditto* zilver spelen. In tegenstelling tot alle andere categorieën geschenken spelen deze objecten in alle relaties van uitwisseling een rol: in de relatie tussen heer en krijger-volging, zowel in de transitie van kind naar jonge krijger als van jonge krijger naar volwassen krijger; in de relatie tussen bruidgevers en bruidnemers en in de relatie tussen koninklijke families onderling. Hieruit mogen we voorzichtig concluderen dat de verschillende categorieën geschenken, en uiteindelijk dus de *weorð* of beeld van een bepaalde persoon inwisselbaar zijn met deze objecten of met het anonieme, maar *voorouderlijke* goud en zilver dat eraan ten grondslag ligt. Dit is het materiaal waarvan uiteindelijk weer nieuwe objecten gemaakt worden die in niets meer herinneren aan specifieke bezitters van voorheen. Als we deze twee opmerkingen samen nemen dan kunnen we concluderen dat een anonimisering van waarde, zoals bij de 'Are'are, wel degelijk een rol speelt in de wereld van de *Beowulf* in het bijzonder en die van de vroege Middeleeuwen in het algemeen. In dit verband is het significant dat de meeste vroegmiddeleeuwse *leges* de mogelijkheid bieden om met gemunt goud verminkingen en moord te compenseren. Vroegmiddeleeuws geld had met andere woorden weliswaar een anoniem karakter, zoals modern geld, maar tegelijkertijd werd het beschouwd als voorouderlijk. En in die dubbele hoedanigheid kon het uitstekend functioneren zowel in als tussen de beide uitwisselingssferen van koop en verkoop en de begiftiging met 'waarde/beeld/reputatie'. Zo bezien, verwerven we, in lijn met de opmerkingen van Bloch en Parry over de articulatie van verschillende uitwisselingssferen binnen een geheel van uitwisselingen en de specifieke betekenis van geld daarbinnen, een nieuw perspectief op de kostbaarheden die deel uitmaken van een schatvondst als die van Wieringen, of het nu gaat om gemunt of ongemunt goud of zilver of om meer of minder unieke kostbare objecten die uit vergelijkbaar goud of zilver zijn vervaardigd.

Noten:

1. Ik wil Ton Derks (Amsterdam) bedanken voor zijn hulp bij de vertaling van een aantal Latijnse lemmata en David Fontijn (Leiden) voor discussies over een aantal in dit artikel aangestipte zaken.
2. J. Besteman, *Vikingen in Noord-Holland? De zilverschat van Wieringen in het licht van de Noormanneninvallen* (Amsterdam 1996).
3. R. Bradley, *The passage of arms. An archeological analysis of prehistoric hoards and votive deposits* (Cambridge 1990) 14 e.v..
4. H. Geißlinger, *Reallexicon der Germanischen Altertumskunde* (1984) 322.
5. M. Martin, 'Wealth and treasure in the west, 4th-7th century', in: L. Webster en M. Brown, eds., *The transformation of the Roman world* (Londen 1997) 48.
6. C. Renfrew, 'Alternative models for exchange and spatial distribution', in: T. Earle en J. Ericson eds., *Exchange systems in prehistory* (New York 1977) 71-90.
7. Bradley, *The passage of arms*, 39.
8. Zo heb ik in mijn dissertatie (zie noot 9) proberen aan te tonen dat de ratio van rituele uitwisseling tussen koning en krijger-volgingen in de Germaanse wereld niet primair gelegen is in de mogelijkheden die deze uitwisseling biedt voor inter- en intratribale competitie. Ze ligt veeleer in de stapsgewijze voltooiing van de levenscyclus van de volging en de transformatie van een overleden koning tot voorouder.
9. P. Treherne, 'The warriors beauty. The masculine body and self-identity in Bronze-Age Europe', *Journal of European Archeology*, 116; vergelijk: J. Bazelmans, *Eén voor allen, allen voor één. Tacitus' Germania, de Oudengelse Beowulf en het ritueel-kosmologische karakter tussen heer en krijger-volging in Germaanse samenlevingen* (Amsterdam 1996).
10. Treherne vraagt ook aandacht voor de relatie tussen wapens, sieraden en kledingaccessoires en menselijk zelfbewustzijn maar gaat grotendeels voorbij aan het belang van uitwisseling.
11. B. Malinovski, *Argonauts of the Western Pacific. An account of native enterprise and adventure in the archipelagoes of Melanesian New Guinea* (New York 1922); M. Mauss, 'Essai sur le don. Forme et raison de l'échange dans les sociétés archaïques', *L'année sociologique* 1 (1923-24), 30-186.
12. C. Gregory, *Gifts and commodities* (Londen 1982).
13. Vergelijk: A. Appadurai, 'Introduction: commodities and the politics of value', in: A. Appadurai, ed., *The social life of things* (Cambridge 1986) 3-63.

14. D. Cheal, *The gift economy* (Londen en New York 1988) 10.
15. J. Parry, 'The gift, the Indian gift and the 'Indian Gift'. The Malinovski memorial lecture 1985', *Man* N.S. 21 (1986) 458, zie ook: 467.
16. M. Bloch en J. Parry, 'Introduction: money and the morality of exchange', in: M. Bloch en J. Parry eds., *Money and the morality of exchange* (Cambridge 1989).
17. Bloch en Parry, 'Introduction', 9.
18. J.A.H. Murray et al., *A new English dictionary on historical principles* (Oxford 1888-1963) lemma price.
19. J. Grimm en W. Grimm, *Deutsches Wörterbuch* (Leipzig 1854-1960) lemma Preis.
20. Van belang in dit verband is een nog ongenoemde betekenis van prijs: het stoffelijk blijk van verworven roem of succes bij spel, sport of strijd (vergelijk het Engelse prize). Hoewel moderne prijzen in sport en spel meestal geen significante economische waarde hebben, kunnen we stellen dat prijs en winnaar sterk op elkaar betrokken zijn. Sommige, vooral belangrijke wisselbepalers hebben een zekere geschiedenis opgedaan en de roem van alle eerdere winnaars straalt als het ware af op de nieuwe winnaar. De prijzen schitteren en schijnen en door een publieke presentatie door de winnaar worden ze deel van zijn ver-'schijn'-ing. Met het oog op hetgeen ik hieronder bespreek is het idee relevant dat de moderne prijs in sport en spel verwant is met de prijs, dat is de buit van oorlogvoering, dat wil zeggen de wapens van de overwonnen op het slagveld.
21. L. Dumont, 'On value, modern and nonmodern', in: L. Dumont, *Essays on Individualism. Modern ideology in anthropological perspective* (Chicago en Londen 1986).
22. Dumont, 'On value', 237.
23. Een goed voorbeeld is de wijze waarop christenen kleding bezien. Het betreft hier een *idée-valeur* omdat de christelijk geloofsleer voorziet in een theologie van kleding: oorspronkelijk waren man en vrouw naakt maar werden zij omkleed door Gods heerlijkheid en daarom schaamden zij zich niet. Na de zondeval werden man en vrouw zich echter gewaar van hun naaktheid en schaamden en kleedden zij zich.
24. In het laatste deel van deze formulering van het contrast tussen niet-moderne en moderne relaties tussen subject en object in uitwisseling herkennen we Marx' omschrijving van het zogenaamde 'warenfetisjisme', met dat verschil dat voor Marx de moderne voorstelling van zaken juist niet zo 'waarden-loos' was. Daar ga ik hier verder niet op in maar we mogen ons afvragen of modern geld ook niet een

idée-valeur is. Zo moet in een christelijke optiek geld en het gebruik ervan bepaald zijn door de menselijke relaties tot de bovennatuur, dat is God: geld kan op de juiste wijze, in liefdadigheid, en op een foute wijze, in een ongebreideld streven ernaar, gebruikt worden. In geseculariseerde beschouwingswijzen is weliswaar elke verwijzing naar bovennatuurlijke entiteiten uitgebannen maar ook hier is sprake van een moraliteit van geld omdat bijvoorbeeld in liberale visies aan geld een procreatieve werking wordt toegekend (geld kan geld voortbrengen) en in cultuurkritische visies een verwoestende (geld vernietigt duurzame sociale relaties).

25. Murray et al., *A new English dictionary*, lemma *value*.
26. Vergelijk het nog altijd gebezigde gezegde 'a man of value and renown'.
27. Jan de Putter (Leiden) maakte mij op deze passage attent (vergelijk De Putter in voorb.). Waarvoor dank.
28. J. Bazelmans, *Eén voor allen, allen voor één*; J. Bazelmans, 'De waarde van geschenken in het Oudengelse gedicht Beowulf', in: A. Komter, ed., *Het geschenk. Over de verschillende betekenissen van geven* (Amsterdam 1997); J. Bazelmans, 'Beyond Power. Ceremonial exchanges in Beowulf', in: F. Theeuws en J. Nelson, *Rituals and power* (Leiden in druk).
29. *Beowulf* 247b-251a.
30. *Ibidem* 336b-337.
31. *Ibidem* 368-369a.
32. E. Leisi, 'Gold und Manneswert in Beowulf', *Anglia* 71 (1953) 259-273; M. Cherniss, *Ingeld and Christ. Heroic concepts and values in Old English Christian poetry* (Den Haag/Parijs 1972); Bazelmans, *Eén voor allen, allen voor één*; Bazelmans, *De waarde van geschenken*.
33. *Weorð* kunnen we met andere woorden als een centrale *idée-valeur* beschouwen van de samenleving zoals beschreven in de *Beowulf*. In de eerste plaats heeft *weorð*, zoals we hebben gezien, betrekking op adellijke kwaliteiten, zoals dapperheid, vrijgevigheid en mildheid, en het begrip impliceert daarmee een collectieve moraliteit, dat wil zeggen door iedereen gedeelde opvattingen over wat goed en slecht gedrag is in relatie tot verwanten en anderen (*valeur*). In de tweede plaats refereert het aan allerlei opvattingen over de relaties tussen mensen onderling en tussen mensen en de bovennatuurlijke wereld (*idée*). Voor de archeologie impliceert dit een wezenlijk andere kijk op het versierde, verzorgde en geklede lichaam. Gangbare analyses van kleding, sieraden en wapens in termen van nationale (etnische) of regionale klederdracht, mode, prestige en status, of

erger, pronkzucht laten iets wezenlijks onbesproken. De complexe vroegmiddeleeuwse moraliteit van op een schitterende wijze gekleed en verzorgd zijn, d.w.z. het vroegmiddeleeuwse uiterlijk als *idée-valeur*, is voor moderne beschouwers moeilijk grijpbaar omdat in een christelijk perspectief het geklede lichaam weliswaar ook een *idée-valeur* is maar dan op een fundamenteel andere wijze: deugdzaamheid vertaalt zich in sobere en eenvoudige kleding (vergelijk noot 4). En in het Verlichtingsdenken wordt de mens gezien als een samengaan van geest en lichaam, dat wil zeggen het naakte lichaam van de autopsie, het geobjectiveerde lichaam. Kleding en sieraden zijn in dit perspectief gereduceerd tot iets uitwendigs waarvan het, gelet op de onderhevigheid van kleding aan mode, de vraag is hoe het zich verhoudt tot de innerlijke, morele mens. In dit verband wil ik voor de laatste keer de betekenisgeschiedenis van een woord aan de orde stellen, namelijk het Duitse *Würde*, nauw verwant met het hierboven beschreven *Wert* en waarde. *Würde* betekent van oudsher zowel rang, stand, ambt, als eer, roem, aanzien (!), als verdienste (vgl. *meritum*) als waarde, in de zin van persoonlijke voortreffelijkheid; aan elkaar gerelateerde betekenisvelden die we ook tegen zijn gekomen bij bovenstaande bespreking van waarde. Het *deutsches Wörterbuch* van de gebroeders Grimm (Grimm en Grimm 1854-1960, lemma *Würde*) maakt echter duidelijk dat *Würde* in de achttiende eeuw een belangrijke betekenistransformatie heeft doorgemaakt: de nieuwe toon van het woord, juist in oppositie tot de op het uiterlijke voorkomen en op het uitwendige georiënteerde betekenissen rang, stand, ambt, is *würde als wesen und gehalt wie als masztab und innere norm des seins und handelns*, zoals ook doorklinkt in veelgebruikte, nieuwe verbindingen met *innere, sittliche, moralische, wahre würde*. *Würde is dus persönlich bezogen als jenes sein und jener habitus geistig und sittlich autonomer wesen, in denen sich ihr innerer wert ebenso kundtut wie ihr anrecht auf selbstachtung und auf achtung seitens der umwelt*. Het woordenboek wijst hier op Kants formuleringen waar *würde, im unterschied zu relativierend gemeintem preis, den absoluten inneren wert des menschen als eine personhaften, sittlich autonomen mensch benennt*.

34. Een niet onbelangrijke uitzondering op deze regel is het Engelse *worth* dat zowel waardigheid en verdienste als markt- en tegenwaarde betekent.
35. Vergelijk: Bazelmans, 'Beyond power'.

36. C. Barraud, D. de Coppet, A. Iteanu en R. Jamous, *Of relations and the dead. Four societies viewed from the angle of their exchanges* (Oxford en Providence [USA] 1994).